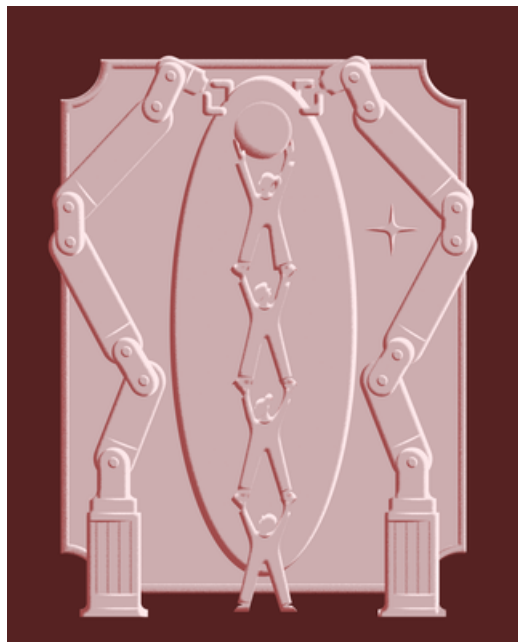

Wat is nog heilig in dit tijdperk van de machine?

Rutger Bregman

26.12.25 Essay 15-20 min

Illustraties door Luka van Diepen (voor de Correspondent)

Religie gaf ons eeuwenlang taal voor wat heilig is. Silicon Valley bouwt nu machines die beloven die taal overbodig te maken. In mijn laatste Reith Lecture draai ik de geloofsvraag om. Niet: waar geloof je in? Maar: wat wil je beschermen – tegen de logica van efficiëntie, optimalisatie en winst?

Toen ik een jaar of 15 was, dacht ik dat ik een monumentale filosofische ontdekking had gedaan. Ik zat 's avonds laat achter mijn oude Pentium 4-computer en had mijn eerste essay geschreven – een bloedserieuze poging om de ultieme waarheid te ontdekken. Mijn centrale punt was gedurfd, bijna godslasterlijk: *de vrije wil kan onmogelijk bestaan*.

Mijn betoog leek waterdicht – althans, in mijn tienerbrein. Wat wij 'vrije wil' noemen, is niets meer dan de uitkomst van oorzaken die we niet gekozen hebben. Mijn karakter? Had ik niet zelf gekozen. Het gezin waarin ik was geboren? Niet mijn keuze. Mijn omgeving, mijn genen, mijn ervaringen? Allemaal aangereikt door krachten buiten mijzelf.

Als er een beslissing voor me lag, was dat simpelweg het kruispunt van al die factoren, als dominostenen die na elkaar omvielen. Ik kon 'ja' of 'nee' zeggen, maar beide antwoorden waren al bepaald door alles wat vooraf was gegaan.

Wekenlang liep ik rond in een soort waas. Ik was ervan overtuigd dat ik een waarheid had onthuld die de hele menselijke beschaving op haar grondvesten moest doen schudden. Ik vertelde het aan eenieder die maar wilde luisteren: vrienden op school, familie aan tafel en mijn arme leraar tijdens catechisatie. Ik begreep niet waarom zij niet even geschokt waren als ik. Alle dingen die eerst vanzelfsprekend waren – ideeën over goed en kwaad, de hemel en de hel, de zin van het leven – leken me nu willekeurige verzinsels.

Het was alsof ik op de rand van een afgrond stond en me realiseerde dat de grond onder mijn voeten altijd een illusie was geweest.

Een paar jaar later werd het nog erger, toen ik over de evolutietheorie leerde. Ik verslond alles wat ik kon vinden over Charles Darwin en de wetenschappers na hem. Darwin had geschreven dat de publicatie van zijn theorie voelde als het bekennen van een moord, en ik begreep helemaal waarom. Als domineeszoon had ik altijd gedacht dat de geschiedenis zin moest hebben, een doel, een richting. Dat achter alle pijn en chaos een leidende hand schuilging, een goedwillende kracht die ons bestaan zin gaf.

Maar hoe kon ik dat rijmen met de evolutietheorie? Met miljoenen jaren van eindeloos lijden, van leven dat leven verslindt? Een tijdlang zocht ik naar elke mogelijke uitweg. Ik las stapels boeken over intelligent design, maar vond ze niet overtuigend. Ik verdiepte me in bijna-doodervaringen, maar moest toegeven dat daar niets te vinden was. Ik vroeg vrienden in de kerk en op school hoe zij dit

alles met elkaar verzoenden, maar de meesten leken er liever niet over na te denken.

En toen, op een ochtend, werd ik wakker met een heldere, kille gedachte: ik geloofde niet meer. En nee, dat voelde niet als een bevrijding. Het voelde als een verlies, alsof ik uit een verhaal was gevallen.

Ik ging geschiedenis studeren, en werd overspoeld met nieuwe intellectuele invloeden. Ik volgde een collegereeks van Herman Philipse, een vooraanstaande Nederlandse atheïst. Hij was scherp, geestig en bezat een meedogenloze logica. Op een zeker punt zei hij in een bijzin iets over intellectuele eerlijkheid wat me bijbleef. Iedereen, zei Philipse, zou een intellectuele held moeten hebben.

Dat intrigeerde me. Wie zou de mijne zijn? Terug op mijn studentenkamer begon ik Wikipedia af te struinen, op zoek naar een kandidaat. En na een tijdje stuitte ik op iemand die een levenslange gids voor me zou worden: Bertrand Russell, de Britse filosoof die van 1872 tot 1970 leefde.

Er zat zo véél in zijn levensverhaal. Op te beginnen was hij een reusachtig denker. Russell paste de exactheid van de wiskunde toe op de grote filosofische vragen.

Ten tweede was ik diep onder de indruk van zijn moed. Russell was niet slechts een academicus in een ivoren toren: hij was een publieke intellectueel die leefde naar zijn overtuigingen. Hij protesteerde tegen de Eerste Wereldoorlog, werd gevangengezet vanwege zijn pacifisme en groeide uit tot een van de belangrijkste stemmen voor nucleaire ontwapening. Keer op keer weigerde hij mee te lopen met de meute.

Toen hij naar de Verenigde Staten verhuisde, werd Russell zelfs gecancelld. Een moeder uit Brooklyn stapte naar de rechter om te voorkomen dat hij zou worden aangesteld aan het City College in New York, omdat ze bang was dat hij de jeugd zou vergiftigen met zijn atheïsme en zijn losbandige seksuele moraal. Het hooggerechtshof van New York was het met haar eens, en oordeelde dat Russell 'moreel ongeschikt' was om te doceren. (Dit was het moment waarop Albert Einstein schreef dat 'grote geesten altijd op hevige weerstand stuiten van middelmatige geesten'.)

En dan was er nog de pure rijkdom van Russells leven. Vier keer getrouwd. Oprichter van een progressieve school. Winnaar van de Nobelprijs voor de Literatuur. Auteur van meer dan zestig boeken, tweeduizend artikelen en veertigduizend brieven. Overlevende van een vliegcrash. Russell leefde bijna honderd jaar, en vlak voor het einde publiceerde hij nog een weidse autobiografie van 750 pagina's – alsof één leven niet genoeg voor hem was geweest.

Ik weet nog dat ik een vergeelde editie kocht, met oude, broze bladzijden. Op de eerste pagina trof ik, onder het kopje 'Waar ik voor geleefd heb', de mooiste woorden die ik ooit had gelezen:

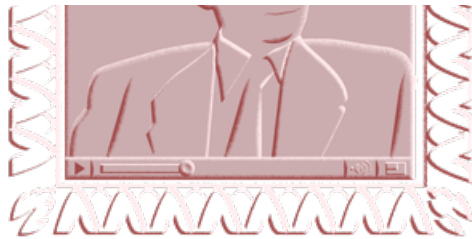
'Three passions, simple but overwhelmingly strong, have governed my life: the longing for love, the search for knowledge, and unbearable pity for the suffering of mankind. These passions, like great winds, have blown me hither and thither, in a wayward course, over a great ocean of anguish, reaching to the very verge of despair.'

Toen ik verder las, kwam ik erachter dat Russell in zijn tienerjaren dezelfde crisis had doorgemaakt als ik. Op zijn 15e was ook hij gaan twijfelen aan de vrije wil. Hij bracht urenlang door in 'pijnlijke meditatie', terwijl zijn geloof langzaam afbrokkelde en hij zijn twijfels opschreef in een geheim aantekeningenboekje.

Bij het lezen van die bladzijden voelde het alsof ik dwars door de tijd heen een geestverwant had gevonden: nog een tiener die in de afgrond had gestaard. Ook hij was gegrepen door die mengeling van doodsangst en opwinding toen hij erachter kwam dat de wereld totaal anders zou kunnen zijn dan hij altijd had gedacht.

Op mijn Pentium 4 opende ik een curieuze website met de naam YouTube, waar ik een oud BBC-interview met Russell tegenkwam, uit 1959. Gevraagd naar het advies dat hij toekomstige generaties zou geven, noemde hij twee principes: een intellectueel en een moreel. Zijn intellectuele advies was om de wereld altijd te zien zoals die werkelijk is, niet zoals je hem graag zou willen zien. Zijn morele advies was om onze verschillen te verdragen. Of in zijn woorden: 'Liefde is wijs, haat is dwaas.'

Bertrand Russell gaf niet alleen woorden aan mijn twijfels. Hij bood een compleet model voor het leven. Zijn werk ademde een radicaal humanisme dat zowel eerlijk als compassievol was. Hier stond iemand die zijn tienergelooft had verloren, die in de leegte had gestaard en die tóch een leven leidde dat overliep van betekenis.

Russell zocht naar waarheid met een scherpheid die een revolutie teweegbracht in de filosofie, hij vocht voor vrede met een koppigheid die hem in de gevangenis deed belanden, hij verdedigde de vrijheid, ook al kostte het hem zijn baan. Hij had lief, faalde, begon opnieuw, en liet een oeuvre achter dat nog altijd inspireert.

Zo bereikte hij een andere vorm van onsterfelijkheid: niet door de dood te ontkennen, maar door een monument van zijn leven te maken.

Ik moet eerlijk toegeven dat toen ik uitgenodigd werd om deze lezingen te geven, ik nog nooit van de Reith Lectures had gehoord. Zo zie je maar welke gaten een Nederlandse opvoeding kan vertonen. Maar je kunt je mijn ontzag voorstellen toen ik hoorde dat niemand minder dan Bertrand Russell de allereerste serie verzorgde, in 1948. Natuurlijk kreeg ik acuut last van het impostersyndroom. Wie was ik om in zulke voetsporen te treden?

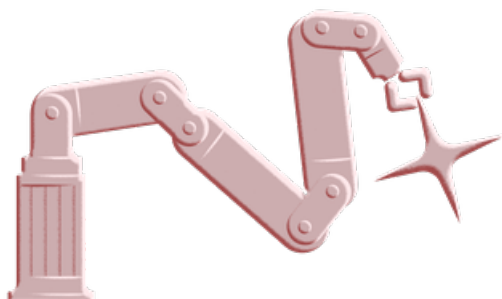
Enige troost vond ik in het feit dat zelfs Russells debuut niet vlekkeloos verliep. Lord Reith zelf, de eerste directeur-generaal van de BBC, noteerde in zijn dagboek:

‘Geluisterd naar de eerste Reith Lecture van Bertrand Russell. Hij ging veel te snel en heeft een slechte stem. Ik heb hem echter een beleefde brief gestuurd.’

Hoe Brits wil je het hebben!

Russell sprak kort na de verschrikkingen van de Tweede Wereldoorlog en de uitvinding van de atoombom. Voor het eerst had de mensheid de macht gekregen om zichzelf te vernietigen. Russell stond op een scharnierpunt in de geschiedenis, en vroeg zich af wat er van ons terecht was gekomen. En wat ons nog te wachten stond.

We staan nu ook op zo'n punt. Oorlogen laaien op, de democratie wankelt en opnieuw bedreigt een revolutionaire technologie ons bestaan. Voor het eerst in de geschiedenis bouwen we machines die onze intelligentie kunnen evenaren – of zelfs overtreffen. Zelden heeft er zoveel op het spel gestaan als nu.

Hoe kunnen we dit moment onder ogen zien zonder het houvast van religie? Vanaf het moment dat ik mijn geloof verloor, heb ik me afgevraagd wat daarvoor in de plaats kan komen. Alle religies draaien uiteindelijk om dezelfde vijf vragen: Wie zijn we? Waar komen we vandaan? Waar gaan we naartoe? Hoe moeten we leven? En wat is heilig? In mijn boeken *Gratis geld voor iedereen*, *De meeste mensen deugen* en *Morele ambitie* heb ik met precies die vragen geworsteld. Mijn hele carrière is een poging geweest om in de geschiedenis te vinden wat anderen in de theologie zoeken.

Toen ik een tiener was, ervaarde ik mijn geloofsverlies als een spirituele aardbeving. En ik heb het idee dat onze hele cultuur nu iets

soortgelijks doormaakt. Cynisme en apathie zijn overal in opmars, en mensen voelen zich verraden door hun elites. De oude bronnen van betekenis – geloof, gemeenschap, traditie – drogen op, terwijl er niets van gelijke kracht voor in de plaats is gekomen. We zijn een cultuur op drift, op zoek naar betekenis, maar we vinden vooral afleiding.

Die zoektocht naar betekenis is de rode draad geweest door deze lezingen. In de eerste beschreef ik ons morele verval. Ik vertelde hoe leugenaars en bedriegers naar de top klimmen, ten koste van eerlijkheid en integriteit. In de tweede presenteerde ik een draaiboek voor verlossing, door het verhaal te vertellen van de morele pioniers die ons voorgingen. In de derde lezing stelde ik een programma op aan de hand van hun lessen, een plan voor onze tijd.

Als je die drie lezingen ziet als een preek op aards niveau, dan kijkt deze laatste van bovenaf. Hierin wil ik terugkeren naar de vijf oude vragen van het geloof. En waar kan ik die beter stellen dan hier, op Stanford University, in het hart van Silicon Valley, waar onze nieuwe technologische opperheren bezig zijn een goddelijk soort intelligentie op te roepen.

Laat ik beginnen met de eerste vraag: wie zijn we?

Tijdens mijn tienercrisis dacht ik dat het antwoord somber was. Onze evolutie leek me een verhaal van eindeloos lijden.

Maar later ontstond er een ander beeld. Een hoopvoller beeld. In mijn boek *De meeste mensen deugen* betoog ik dat ons evolutionaire voordeel nooit heeft gelegen in onze kracht of intelligentie. In plaats daarvan zijn we het product van wat wetenschappers ‘*survival of the friendliest*’ noemen. Duizenden jaren lang waren het juist degenen die het best konden samenwerken die hun genen doorgaven.

Dan de tweede vraag: waar komen we vandaan? Welnu, honderdduizenden jaren lang – 95 procent van onze geschiedenis – leefden we als nomadische jager-verzamelaars. En in weerwil van de oude mythe dat het leven destijds ellendig en gewelddadig was, waren die samenlevingen opvallend gelijkwaardig, vreedzaam en ontspannen. Archeologen hebben geen serieus bewijs gevonden dat er ooit oorlog werd gevoerd voordat er beschavingen ontstonden.

Maar toen begingen we, zoals de beroemde onderzoeker Jared Diamond in 1987 al schreef, ‘de grootste fout in de geschiedenis van de mensheid’. Ik weet nog dat ik als student Diamonds essay las en diep onder de indruk was van zijn argumentatie. De landbouw, liet hij zien, was een regelrechte ramp. Met akkers en ploegen kwamen ook prinses en koningen, oorlogen en slavernij.

Als de lange periode van jagen en verzamelen een verhaal van gelijkwaardigheid vertelt, dan vertelt het landbouwtijdperk een verhaal van onderdrukking. Sommige theologen vermoeden zelfs dat het verhaal van de zondeval uit het Oude Testament een manier was om dat verlies een plek te geven: het moment waarop het paradijs werd omgeploegd.

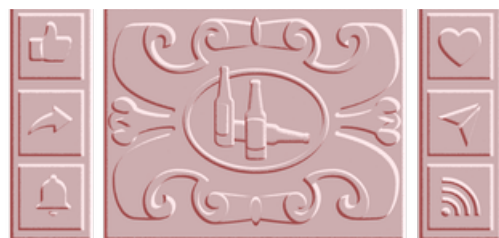
En toch eindigde de geschiedenis daar niet. Na duizenden jaren barre armoede vond de mensheid een uitweg: de industriële revolutie. Voor het eerst konden gewone mensen ontsnappen aan een leven op het bestaansminimum. We vonden machines uit die onze krachten vermenigvuldigden, grote welvaart produceerden en ons leven verlengden.

Sinds 1750 leven we in wat wetenschappers ‘de grote versnelling’ noemen. Of het nu gaat om energieverbruik, bevolkingsgroei of uitstoot: allemaal verlopen ze volgens een exponentiële curve. We hervormen de aarde in een duizelingwekkend tempo. Maar vanbinnen zijn we nog steeds dezelfde soort. We zijn apen met goddelijke krachten.

Dat brengt me bij de derde vraag: waar gaan we naartoe?

Vraag het de CEO’s van de grote techbedrijven en ze zullen je vertellen dat de opkomst van kunstmatige intelligentie honderd keer belangrijker is dan de industriële revolutie. Dat dit misschien wel onze laatste uitvinding zou kunnen zijn. We zijn op dit moment verwickeld in een race om buitenaardse geesten te scheppen – systemen die we niet begrijpen en mogelijk niet kunnen beheersen. Deze machines worden niet zozeer ontworpen, als wel in het leven geroepen. En dus moeten we ons afvragen: zal dit de nieuwste grootste fout worden in de geschiedenis van de mensheid?

De voortekenen zijn niet bepaald gunstig. Zie wat de eerste golf van big tech ons gebracht heeft. De lees-, schrijf- en rekenvaardigheid kelderen overal. Depressie, angst en zelfmoordpogingen nemen toe. Face-to-facecontact is aan het verdwijnen, terwijl we ons terugtrekken binnenshuis en vergroeid raken met onze schermen. Of neem het meest deprimerende cijfer dat ik onlangs tegenkwam: Amerikaanse tieners spenderen nu 70 procent minder tijd aan het geven of bijwonen van feestjes dan in 2003, toen ik 15 was. 70 procent!

Sociale media beloofden ons verbinding en gemeenschap, maar ze brachten ons vooral eenzaamheid en woede. Op Instagram kijken mensen meer dan 90 procent van hun tijd naar video's van mensen die ze niet kennen. En de platformen belonen de luidruchtigste, woedendste en extreemste stemmen. Of, zoals in een recent onderzoek in het tijdschrift *Nature* werd vastgesteld: '[...] mensen die zowel een hoge mate van psychopathie als lage cognitieve vermogens hebben, zijn het actiefst in online politieke gesprekken.'

Dit is niet 'the survival of the friendliest'. Dit is 'the survival of the *shameless*'.

Nu onze menselijkheid zelf onder vuur ligt, dringt de vierde vraag zich op: hoe moeten we leven? Het zal geen verrassing zijn dat ik denk dat het antwoord in ons verleden te vinden is. In mijn vorige lezingen besprak ik twee grote morele revoluties uit de negentiende eeuw: de afschaffing van de slavernij en de strijd voor het vrouwenkiesrecht. Maar een derde heb ik nog niet genoemd: de matigingsbeweging. Veel abolitionisten en suffragettes waren ook daarvan aanhangers.

Tegenwoordig is deze beweging vrijwel vergeten, maar ze bevat cruciale lessen. In de negentiende eeuw was alcohol geen gezellig genotsmiddel, maar een sociale ramp. Er waren geen gezondheidslabels, geen minimumleeftijd, geen grenzen aan de reclames. Op elke straathoek vond je wel een kroeg, weeklonen verdwenen in de fles, en gezinnen werden verscheurd door geweld en verwaarlozing. De alcoholindustrie verdiende grof geld aan menselijke zwakte en sloopte complete gemeenschappen.

Daar kwamen mensen tegen in opstand. De matigingsbeweging was een van de grootste democratische bewegingen uit de geschiedenis, die geleid werd door vrouwen en arbeiders. Zij geloofden dat echte vrijheid betekende dat je werkelijk aanwezig kon zijn. Dat je verbinding verkoos boven verslaving. Ze zagen die afhankelijkheid als wat het was: het moment waarop je je vrije wil verliest. En dus eisten ze radicale maatregelen: hogere belastingen, strikte vergunningen, zelfs totale drooglegging.

Vandaag staan we tegenover een nieuwe verslavingsindustrie. Die draait niet om wijn en whisky, maar om apps en algoritmes. Veel van de slimste geesten van Stanford worden een fuik ingestuurd waarin ze bouwen aan een moloch, een machine die onze aandacht steelt en onze focus vernietigt, onze tijd verslindt en die ons met het uur leger doet voelen.

En AI dreigt dat allemaal naar een kookpunt te brengen.

Maar hier is mijn waarschuwing aan Silicon Valley: jullie zijn bezig een slapende draak wakker te maken. Er broeit een volkswoede. En die zou kunnen uitgroeien tot een beweging die net zo woest en onhoudbaar is als de matigingskruistocht van honderd jaar geleden. Uit recent onderzoek blijkt dat mensen overal in het Westen denken dat AI vrijwel *alles waar ze om geven* slechter zal maken: van hun relaties, hun mentale gezondheid en de veiligheid van hun kinderen tot hun werk en de democratie aan toe. In een verhouding van drie tegen één willen ze méér regulering.

De geschiedenis laat zien hoe zo'n beweging vleugels kan krijgen dankzij een klein groepje geëngageerde burgers. En hoe machtig die beweging kan worden. Net zoals Bertrand Russell de massaprotesten tegen de kernwapenwedloop aanvoerde, zo zien we binnenkort wellicht ook massaal verzet tegen de AI-wapenwedloop. Honderd jaar geleden duwden matigheidsactivisten zelfs een grondwetswijziging door het Amerikaanse Congres waarmee alcohol in zijn geheel werd uitgebannen.

Wie wil voorkomen dat iets wat net zo drastisch is gebeurt in onze tijd, kan maar beter van het verleden leren.

Dat brengt me bij de laatste religieuze vraag: wat is heilig? Wat moeten we, op dit scharniermoment in de geschiedenis, boven alles beschermen?

Net als Bertrand Russell denk ik niet dat het antwoord daarboven, in de hemel te vinden is, maar hier op aarde. In onze eigen menselijke natuur. Het verlangen naar liefde is heilig. De zoektocht naar kennis is heilig. Het ondraaglijke medelijden met het lijden van mensen is heilig.

En hetzelfde geldt voor de kleine dingen: lachen en zingen, vriendschap, spel, de verwondering van kunst, de schoonheid van de natuur, het geschenk van aandacht. Al het menselijke is heilig – dát is de openbaring die uit ons verleden voortvloeit. We zijn geen gevallen zondaars, we zijn apen die steeds verder opklimmen. De ware betekenis van het menselijke avontuur is niet daarboven te vinden, maar in de toekomst die we samen kunnen bouwen.

En zo ben ik weer terug waar ik begon, bij mijn jeugdige ontkenning van de vrije wil. Toen ik 15 was, voelde het alsof ik in de leegte staarde. Als niemand werkelijk de baas is over zichzelf, wat blijft er dan over van onze moraliteit?

Maar in de loop van de jaren ben ik tot precies de tegenovergestelde conclusie gekomen. Als ons leven wordt gevormd door de geschiedenis, door krachten die we zelf niet hebben gekozen, dan blijft er niets over van het idee dat mensen iets ‘verdienen’. Het duidelijkst zie je dat bij verslaving: als iemand het vermogen is kwijtgeraakt om te kiezen, is het zinloos om hem ergens de schuld van te geven.

Zeggen dat de vrije wil niet bestaat, maakt onze moraliteit niet zwakker, ze wordt er juist door versterkt. Het breekt de muren van trots en verdienste af die tussen ons staan, en maakt onze morele kring groter. Ik moet denken aan de quakers, de kleine cult van bescheiden dissidenten die een leidende rol speelde in de strijd tegen de slavernij. Zij geloofden in ‘dat van God in ieder mens’, een innerlijk licht dat in iedereen even sterk scheen. Voor hen was slavernij niet alleen wreed. Het was heiligschennis.

Ik geloof dat de strijd om wat heilig is de bepalende strijd van onze tijd is. Er zijn krachtige stemmen op rechts die volhouden dat je vooral trouw moet zijn aan je eigen stam, je eigen land, je eigen soort. Zij praten over liefde alsof het een schaars goed is, iets wat je moet hamsteren in plaats van delen. Ze denken dat het verkleinen van je morele kring je compassie versterkt.

Maar het tegenovergestelde is waar. Echte dankbaarheid maakt de kring van liefde niet kleiner, maar juist groter. De mensen die de grote morele bewegingen uit het verleden bouwden – de abolitionisten, de strijders voor het vrouwenkiesrecht, de burgerrechtenactivisten – waren niet minder toegewijd aan hun familie of hun land. Ze waren er juist méér aan toegewijd. De Britse abolitionisten die de slavenhandel beëindigden, maakten hun land grootser. De Amerikaanse burgerrechtenactivisten die een einde maakten aan de segregatie, brachten hun land dichterbij zijn eigen idealen. Zij waren de echte patriotten.

In die geest ben ik ook opgevoed. Mijn ouders leerden me dat medeleven niet ophoudt bij de grens van familie of natie. Gaandeweg ontdekte ik dat onder verschillen in taal en rituelen dezelfde overtuigingen schuilgingen. Om eerlijk te zijn boeien debatten over geloven versus niet-geloven me allang niet meer. En ook de zekerheid van mijn jeugdige atheïsme ben ik kwijtgeraakt. Ja, theïsme lijkt me nog steeds onwaarschijnlijk. Maar wat ooit als helderheid voelde, heeft plaatsgemaakt voor een dieper agnosticisme. Geen onverschilligheid, maar ontzag voor hoeveel we niet weten – niet kunnen weten, misschien niet eens hóéven te weten.

Wat ertoe doet, denk ik, is niet waar mensen in geloven, maar wat ze doen. Een boom herken je aan zijn vruchten. En weer moet ik denken aan de abolitionisten. In die beweging smolten christelijke compassie en de verlichtingsidealisme van vrijheid en gelijkheid samen. Het was de preekstoel én het pamflet, het innerlijke licht én het natuurlijke recht. Tezamen wierpen ze een van de oudste en wreedste instituties uit onze geschiedenis omver.

Wat ik in deze lezingen heb geprobeerd, is de geschiedenis gebruiken als een kompas. Ik wilde laten zien hoe decadentie kan uitmonden in vernieuwing, hoe morele revoluties plaatsvinden, en hoe de toekomst afhangt van wat wij heilig achten. De hele reeks is een overpeinzing geweest over determinisme en vrijheid, over noodzaak en toeval, over geschiedenis en daadkracht.

Ziehier de kern van mijn seculiere religie: twee manieren om de wereld te zien. Als we naar anderen kijken, moeten we oog hebben voor wat hun handelen veroorzaakt – de geschiedenis, het lot, de wonden die ze nooit kozen – en reageren met begrip in plaats van verwijten. Maar als we in de spiegel kijken, moeten we inzien dat we vrij zijn om te handelen. Zoals Kierkegaard zei: ‘Je kunt het leven alleen achterwaarts begrijpen, maar het moet voorwaarts worden geleefd.’

Dus laten we ons volledig storten op die taak. We weten dat het niet gemakkelijk zal zijn. De toekomst biedt geen garanties, geen

zekerheid dat onze soort zal overleven of dat ons verhaal goed afloopt. Maar dat is altijd de menselijke conditie geweest.

Wat we wél weten, is dit: keer op keer hebben kleine groepjes toegewijde mensen de boog van de geschiedenis richting rechtvaardigheid gebogen. En wat de uitkomst ook moge zijn, er huist schoonheid in het proberen. Schoonheid in elke moedige daad, in elke vonk van waarheid, in elk rijk en evenwichtig leven.

We kunnen geen stenen monumenten bouwen die voor altijd blijven staan. Maar we kunnen wel monumenten bouwen in de tijd.

Dit is de vierde en laatste lezing in de serie Reith Lectures die Rutger Bregman in het najaar van 2025 gaf. De Reith Lectures zijn een jaarlijkse reeks lezingen, vernoemd naar Lord John Reith, de eerste directeur van de BBC, waarbij de Britse omroep prominente hedendaagse denkers uitnodigt om te reflecteren op de toestand van de wereld en de mens. Rutger gaf deze lezing op 11 november 2025 in Stanford.

Vertaling: H.P. van Stein Callenfels